

Osječki ljetopisi predstavljaju vrijedan izvor i za znanstvenike koji se bave ekonomskom povijesti. Sadržavaju brojne podatke o bratovštinama, cehovima, trgovačkim i obrtničkim društvima, kao i zapise o svakodnevnom životu osječkih građana. Bilježe i značajne nebeske pojave (zvijezde repatice 1769., polarnog svjetla 1770., 1779., pomrčinu Sunca 1882.), elementarne nepogode (poplave, potrese), kao i velike požare i epidemije (kolere, kuge i dr.).

Stjepan Sršan opremio ih je bogatim znanstvenim aparatom: bilješkama, kazalom imena, zemljopisnih pojmova, važnijih predmeta i ustanova i uobičajenih starih mjera koje su zastupljene u ljetopisima. U dodatku djela (359–394) dao je i kronološki pregled najznačajnijih nositelja svjetovne, građanske i vjerske vlasti. Ono sadržava i niz zanimljivih slikovnih priloga, te jedan ilustrativan prilog: plan grada Osijeka iz 1890. godine.

Na kraju, na temelju naznačenih sadržaja Osječkih ljetopisa, možemo zaključiti da oni predstavljaju nezaobilazan povijesni izvor u istraživanju prošlosti ne samo Osijeka nego i cijele istočne Slavonije. Njihovu vrijednost posebice uvećava činjenica da je velik dio upravne, privredne i društvene arhivske građe o gradu Osijeku tijekom vremena uništen ili nestao.

Zoran Grijak

MIROSLAV DŽAJA – KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, Sa Kupreške visoravni, II. izdanje, Baško Polje – Zagreb, 1994., 534 str.

Gotovo posvemašnja tragedija koja je, uslijed srpske agresije, zahvatila hrvatski nacionalni korpus u Bosni i Hercegovini, nije mimošla ni Hrvate Kupreške visoravni, koji su u travnju 1992. bili prisiljeni napustiti svoja vjekovna ognjišta. Potaknut tom tragedijom župni ured Otinovci – Kupres pokrenuo je ponovno tiskanje monografije o Kupresu, koja je prvi put objavljena u Slavanskom Brodu 1970. godine, a zorno svjedoči o tome da je povijest Kupreške visoravni napose vezana uz prisutnost Hrvata, prema crkveno-povijesnim izvorima jedine autohtone etničke skupine na njoj.

Monografija je 1970. tiskana gotovo tajno, jer je u naslovu prešućeni autor drugoga dijela knjige bio Krunoslav Draganović, koji se, nakon dvadesetčetverogodišnjeg boravka u inozemstvu, na još uvijek neobjašnjen način 1967. našao u Jugoslaviji – smatra se da ga je jugoslavenska tajna policija otela dok je boravio u sjevernoj Italiji. Drugim izdanjem ispravljena je nepravda nanijeta glasovitom povjesniku i svećeniku, a ujedno obilježena i desetgodišnjica njegove smrti. K tomu, obnovljeno je sjećanje na Miroslava Džaju, koji je pružio veliki znanstveni prinos istraživanju povijesti bosanskih Hrvata, a napose franjevačke provincije Bosne Srebrne, kojoj je pripadao punih sedam desetljeća (1902.–1972.).

Džajin dio monografije podijeljen je na dvije tematske cjeline. Prva, pod nazivom »Sa Kupreške visoravni« (15–148) sadržava sedam poglavlja u kojima je razmotren zemljopisni smještaj Kupreške visoravni i razvoj kupreških naselja, istraženo porijeklo toponima Kupres, te povijest Kupresa od najstarijih vremena do Turaka (u okvirima rimske, srednjovjekovne hrvatske i bosanske države), u Turskom carstvu, Austro-Ugarskoj Monarhiji i Jugoslaviji – do početka šesdesetih godina XX. stoljeća. Posebice su zanimljivi oni dijelovi Džajine studije u kojima istražuje razdoblje turske vladavine u BiH, jer u njemu nalazi začetke kasnijih dubokih etničkih i konfesionalnih napetosti. Na temelju razmatranja brojnih relevantnih izvora, napose djela bosanskih franjevac (Martina Nedića, Grge

Martića, Julijana Jelenića, Berislava Gavranovića i dr.), utvrdio je da je turska uprava ostavila u Bosni mnogo gorkih uspomena, no i to da je nezadovoljstvo kršćanskog pučanstva bilo uvjetovano ponajprije nesnosnim agrarnim odnosima posljedica kojih je, u razdoblju razgradnje turske države, bio niz ustanaka ugušenih u krvi. Prisutno nezadovoljstvo spretno je iskoristila srpska vlada koja ga, preko svojih agenata, teži što više radikalizirati. Džaja upozorava na to da je najvažniju ulogu u promicanju srpske propagande imao pravoslavni kler, koji je, osim onoga najvišega grčkog porijekla, bio za otvorenu pobunu. To posvjedočuje i primjerom Kupresa, gdje je od šestdesetih godina XIX. stoljeća najznačajniji srpski agitator bio arhimandrit Ničifor Dučić (103). Poticaji iz Hrvatske, koje su slijedili bosanski franjevci, bili su puno blaži i išli su više za promjenom agrarnih odnosa mirnim putem nego oružjem i pobunama. K tomu, franjevci su slijedili temeljne odrednice svoga redovničkog zvanja, te su na svaki način izbjegavali zagaziti u krv (104).

Miroslav Džaja obraća pozornost i drugim čimbenicima koji su tijekom XIX. stoljeća razarali politički ustroj BiH. Pritom, u duhu u jugoslavenskoj historiografiji postuliranih interpretacija, no potaknut i teškim povijesnim iskustvom drugoga svjetskog rata i vlastitim ekumenskim promišljanjima, promiče teze za koje držim da ne mogu izdržati kritičku povijesnu prosudbu. Naime, utvrdio je da se BiH mogla održati kao zasebna politička cjelina, protiv »vanjskih neprijatelja« – Stambola i Pešte, samo slogom o turskim vlastima već prilično neovisnih paša – u tom kontekstu osuđuje držanje Ali paše Rizvanbegovića, koji je tijekom ustanka Huseina kapetana Gradaševića (1830–32.) ostao lojalan Porti, te slogom bosansko-hercegovačkih Hrvata, Srba i muslimana (101). Navedene teze su neodržive ponajprije zato što zanemaruju činjenicu da je BiH postala stjecište sukoba velikih sila, napose Austro-Ugarske i Rusije, oko europskih turskih posjeda, koji je usmjerio bosansko-hercegovačke Hrvate, Srbe i muslimane na suprotne političke pozicije.

Postignuća četrdesetogodišnje austrougarske uprave i vladavine u BiH Džaja ocjenjuje na temelju izvora koji se odnose na kupreški kraj. Utvrdio je da je Monarhija predstavljala veliko razočaranje za kršćansko pučanstvo, napose zbog neriješenog agrarnog pitanja i bezobzirnog prigušivanja nacionalnih osjećaja. Posebnu pozornost posvetio je utemeljenju hrvatskih kulturno-prosvjetnih institucija na Kupresu nakon ukinuća zabrane upotrebe nacionalnog imena početkom XX. stoljeća i tijekom izbora za bosanskohercegovački Sabor u kupreškom kraju 1910. Njegove zaključne ocjene o Monarhiji nedvojbeno pokazuju da je htio pomiriti suprotnost između nametnute interpretacije i povijesne istine. Nakon tvrdnje da je Monarhija iza sebe ostavila više bijede i nevolje nego je zatekla kod svog dolaska, priznao je da joj Bosna »uza sve nepravde ipak duguje izvjesnu zahvalnost, što ju je, bez obzira na svoje razloge, izbavila od gorih gospodara, zavela osobnu sigurnost, mir i pravni poredak, stvorila iz ništa cestovnu i željezničku mrežu, udarila temelje narodnom školstvu itd.« (120). Za monarhističku Jugoslaviju također je utvrdio da nije ostavila mnogo pozitivnih uspomena u BiH – na Kupreškoj visoravni, na kojoj se nalazilo 40 sela otvorene su samo tri pučke škole, premda je ukidanje kmetstva u sklopu općeg agrarnog rješenja koristilo kršćanskom pučanstvu, pa i kupreškim Hrvatima. Svoju ocjenu da su se njezini vodeći politički krugovi, umjesto provedbe ideala slobodne i pravedne na nacionalnoj ravnopravnosti utemeljene zajednice, posvetili isključivo promicanju velikosrpskih planova posvjedočuje podacima o pljački »prečanskih« krajeva, političkim ubojstvima i policijskom teroru nad nesrpskim pučanstvom, a napose statistikama koje jasno govore o povlaštenom položaju Srba u jugoslavenskim vladama, državnim službama i vojsci (123). Njegov prikaz događaja na Kupreškoj visoravni u II. svjetskom ratu očituje jednostranost na koju su upozorili i urednici monografije, utvrdivši da se tomu ne može uputiti nikakav prigovor, jer je razdoblje od 1941. do 1945. bilo »tabu tema« hrvatske historiografije (13).

U drugom, crkveno-povijesnom dijelu svoje studije pod naslovom »Katolicizam na Kupresu od antičke bazilike do naših dana« (151–252), Džaja je ukazao na brojne izazove s kojima se Katolička crkva u BiH morala suočiti – heretički pokret crkve bosanske, turska osvajanja i progone, presizanja pravoslavnih patrijarha i druge. Posebno vrijedno

svjedočanstvo o kontinuitetu kršćanstva na Kupresu kroz gotovo dvije tisuće godina nalazi u ostacima starokršćanske bazilike u Otinovicima, na kojima je bosanska kraljica Katarina o. 1447. podigla crkvu presv. Trojstva, na čijim je ostacima 1889. sagrađena župna crkva sv. Ivana Krstitelja. Upozorio je na to da je to jedinstven slučaj u Bosni da se na istim temeljima i u tri različite epohe prave tri crkve, povezivajući daleku prošlost sa sadašnjicom (153). Glede prijevora koji su se pojavili u hrvatskoj historiografiji u svezi s prvim spomenom katoličke župe na Kupresu, izazvanih tvrdnjom fra Jeronima Vladića da župe na Kupresu nije bilo sve do 1802. kada se spominje u zapisniku misa, Džaja se priklanja podacima šematizama, prema kojima je kupreška župa osnovana 1666. godine. K tomu, iznio je tezu da je ona postojala više od pedeset godina prije prvog spomena šematizma, a vjerovatno i u vrijeme bosanske samostalnosti. Razmatranje kršćanstva na Kupresu Džaja zaokružuje prikazom migracija kupreških katolika u razdoblju od XV. do XX. stoljeća, razdiobe župe Kupres 1870. i djelovanja pravoslavnih crkava toga kraja. Ustvrdio je da je Srpska pravoslavna crkva uspjela proširiti svoj utjecaj na Kuprešku visoravan vrlo kasno, tek u drugoj polovici XIX. stoljeća (crkva u Vukovskom sagrađena je 1862., u Blagaju 1890., a u Ravnom 1911.), premda se on mogao zamijetiti i ranije. U dodatku svoje studije Džaja donosi vrijedne podatke o dušobrižničkom kleru na Kupresu (popis kapelana, župnika, svećenika rodom iz Kupresa, svećenika umrlih na Kupresu od 1737. do 1961. i o iseljenim hrvatskim obiteljima nakon 1940. godine).

Krunoslav Draganović, autor drugog dijela monografije *Sa Kupreške visoravni*, u studiji pod naslovom »Naselja i migracije na Kupresu« (255–461), razmatra još uvijek nedovoljno istražen problem migracijskih procesa vezanih uz kupreški kraj. Svojim djelom težio je omogućiti lakše razumijevanje i zbivanja općih razmjera, a ne samo lokalno kupreških, te pronaći izvjesne konstante i opće norme po kojima su se ti migracijski procesi izvršavali. Na temelju brojnih izvora, a znatnim dijelom i rezultata istraživanja do kojih je sam došao, dao je pregled svih značajnih migracija Hrvata katolika s Kupreške visoravni od pada Bosne 1463. godine, Kandijskog (1645.–1669.) i Bečkog (1683.–1699.) rata, pa sve do druge polovice XX. stoljeća, kada se dogodila zadnja velika migracija, uvjetovana podržavljenjem stočarstva od strane komunističkih vlasti. Težište istraživanja ipak stavlja u XV. i XVI. stoljeće, jer drži da, premda su i ranije i kasnije postojali migracijski procesi, tek tada dolazi do pravog pokreta masa u BiH, koji je odlučno utjecao i na promjenu njezine etničke i konfesionalne strukture. Glavni izvori kojima se koristio jesu turski porezni dokumenti – defteri iz 1489., 1528–30. i 1574. godine, koji se odnose na kupreški kraj, ali ocrtavaju i opću situaciju u BiH u tom razdoblju. Oni svjedoče o pojavi nove etničke skupine – Vlaha, postslavenskoga romanskog stanovništva Balkana, koje se, sve do turskih osvajanja, razvijalo u okviru bizantsko-pravoslavnoga kulturnog i civilizacijskoga kruga, kao i o naglom procesu islamizacije Hrvata katolika. U svezi s islamizacijom dijela kupreških Hrvata, Draganović iznosi zanimljivu interpretaciju – da katoličko pučanstvo, koje je, u cilju zaštite temeljnih ljudskih prava, uzelo samo islamsko ime, nije znalo da taj izbor ujedno označava definitivnu deklaraciju pristupa u islam. Stoga je moguće govoriti o njezovoj obmani, odnosno o lukavosti turskih vlasti, koje su išle za islamizacijom u daljnjoj perspektivi, nakon učvršćenja vlasti u novoosvojenim zemljama (364). S obzirom na činjenicu da su pridošli pravoslavni Vlasi vrlo rijetko prelazili na islam – kao prethodnici turskih osvajača dane su im brojne povlastice – očevitno je da se konfesionalna struktura Kupresa počela mijenjati u korist pravoslavaca i muslimana. O tomu svjedoči defter iz 1574., prema kojem katolici čine samo trećinu (o. 1200) od ukupnog pučanstva. U svezi sa »završenim problemom Vlaha«, koje uz već navedene kupreške, spominju i drugi suvremeni defteri, Draganović je upozorio da je pri njihovoj slavizaciji (zapravo je bila srbizacija), Srpska pravoslavna crkva imala važnu ulogu (333). K tomu, odbacio je mišljenje S. Novakovića i K. Jirečeka da su se balkanski Vlasi slavizirali već u XIII. i u prvoj polovici XIV. stoljeća, utvrdivši da je taj proces bio postupan i trajao sve do druge polovice XIX. stoljeća. Također je upozorio na prijeporna mjesta u interpretaciji »etno-bioloških« procesa u BiH i Dalmaciji u djelima J. Cvijića. Nasuprot njegovim ocjenama utvrdio je da je ukupan broj prijelaza s pravoslavne na katoličku vjeru bio neznatan i da na općem planu nije imao nikakvu

ulogu. Upozorio je da Cvijićev prikaz nije cjelovit i realan i zbog toga što potpuno prešućuje prijelaze s katolicizma na pravoslavlje (344). Na primjeru Kupresa Draganović je odbacio i ničim dokazanu tezu srpske historiografije o postojanju velikog broja pravoslavnih u BiH prije turskog osvajanja, kojom se težilo potvrditi da je BiH »srpska zemlja«. Pritom je iznio nekoliko krucijalnih dokaza koji tu tezu opovrgavaju: 1) na Kupresu su prije turskog osvajanja postojale samo katoličke crkve (bogumili nisu gradili crkve); 2) turski defteri ne spominju crkveno pravoslavna imena; 3) ne spominju ni pravoslavnog svećenika, premda bi ga kao redovitoga poreznog obveznika morali spomenuti; 4) kupreški Srbi govore ikavskim narječjem ili ijekavskim narječjem s natruhama ikavštine. Za razliku od srpskih historičara koji to objašnjavaju kao »jezičnu nedosljednost«, Draganović je ustvrdio da je riječ o posljedici miješanja starosjedilaca ikavaca (Hrvata) s doseljenim ijekavcima iz jugoistočnih krajeva (Vlasima). Premda je upozorio na proturječja u koje je srpska historiografija zapala pokušavajući prikriti da bosanski Srbi potječu uglavnom od balkanskih Vlaha, Draganović na nijednome mjestu u svojoj studiji ne ukazuje izričito na to porijeklo. Pridržavajući se zabrane izricanja istine o tom problemu, ipak je čitatelju ostavio mogućnost da, na temelju iznijetih podataka, sam izvede konačni zaključak – da je etnografsku ekspanziju Vlaha pratila ekspanzija srpsko-pravoslavnih eparhija, manastira i crkava što se u XIX. stoljeću završilo srbizacijom te etničke skupine.

Držim da na kraju, na temelju naznačenog dijela saržaja monografije *Sa Kupreške visoravni*, možemo zaključiti da su u njoj sustavno i kritički iznijeti vrijedni rezultati istraživanja povijesnog, društvenog i vjerskog razvoja Kupresa u zadnjih petsto, a glede nekih problema i zadnjih dvije tisuće godina. Stoga ona predstavlja vrijedan prinos i poticaj svakom budućem istraživanju kupreškog kraja. Kao posebno vrijednu odliku knjige valja istaknuti iscrpan znanstveni aparat (kazalo važnijih osoba, mjesta i stvari, kazalo obitelji na Kurpesu, sažetak na četiri strana jezika) i mnoštvo (80) pomno izabranih slikovnih priloga.

Zoran Grijak

MIHOVIL PAVLINOVIĆ, Hrvatski razgovori, Nakladni zavod Globus i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1994., 329 str.

Mihovil Pavlinović (1831.–1887.) jedan je od najistaknutijih hrvatskih nacionalista u Dalmaciji u drugoj polovici XIX. stoljeća. Uz političko i religiozno djelovanje (kao seoski svećenik), izgradio je, od 1860. do smrti 1887., sustav hrvatske nacionalne ideologije u okviru koje je obradio političke, državne, pravne, kulturne, religiozne i druge probleme tadašnje Dalmacije, Hrvatske i, djelomično, Habsburške monarhije i Europe općenito. Njegova je ideologija, iako djelomično motivirana potrebama stranačke politike, izvedena na visokoj teoretskoj razini, ostajući do danas u mnogim aspektima neobjašnjena.

»Hrvatski razgovori« (1877., IV. izdanje) najpoznatije su djelo Mihovila Pavlinovića i obuhvaćaju grupu studija i rasprava, koje je Pavlinović objavio od 1863. do 1876. godine. »Razgovori« izražavaju zrelu Pavlinovićevu misao s obradom različitih tema, od religioznog praznovjerja do hrvatsko-srpskih odnosa. Reprint-izdanje, koje je ove godine izašlo u nakladi »Globusa«, obradovat će sve one koji se zanimaju za Pavlinovićevu ideologiju.

Prva rasprava nosi naziv »Jedne noći u Primorju (O narodnosti)« (3–14), a izvorno je objavljena u »Narodnom koledaru Matice Dalmatinske« 1864. godine. Svećenik, tj.